

УДК 94:378.09](477.51) (092)

КИРИЛЕНКО Сергій,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
історії України Ніжинського державного
університету імені Миколи Гоголя
(м. Ніжин, Україна)
serkirile@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4427-6979>

ЛЕЙБЕРОВ Олексій,
старший викладач кафедри всесвітньої історії та
міжнародних відносин Ніжинського державного
університету імені Миколи Гоголя
(м. Ніжин, Україна)
lejberov@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3846-747X>

**ПРОФЕСІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ ВИПУСКНИКА
ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ В НІЖИНІ –
МОВОЗНАВЦЯ МИХАЙЛА ПАНЕБРАТЦЕВА**

Стаття присвячена висвітленню ранніх років життя відомого громадського діяча, революціонера, педагога, мовознавця Михайла Михайловича Панебратцева. У результаті проведеного дослідження на основі широкого кола архівних документів, які збереглися у Відділі забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, та спогадів колишніх студентів, авторам вдалося з'ясувати, що майбутній вчений народився 28 вересня 1872 р. у селі Семенівка Глухівського повіту Чернігівської губернії у багатодітній родині землеміра Михайла Андрійовича Панебратцева та його дружини Ганни Іванівни (у дівоцтві – Назарєвої, доньки священника). У 1875 р. його батько, який служив у Чернігові, був відкомандирований до Вологди. Разом з ним вимушена була переїхати і вся його родина. Отже, Вологда стала другою Батьківщиною Михайла. Автори підкреслюють, що на формування характеру та світоглядних уявлень молодого особи важливу роль справили Вологодське духовне училище та Вологодська семінарія, у яких майбутній вчений здобував початкову та середню освіту. Саме там Михайло

Михайлович зіштовхнувся з несправедливістю та упередженим ставленням до себе з боку адміністрації і товаришів. У цей період навчання Михайло Панебратцев почав задумуватися про необхідність революційних змін. Списаний з військової служби у зв'язку з дитячою інвалідністю, він був зарахований до складу студентів Історико-філологічного інституту в Ніжині. Навчаючись на одному курсі разом з майбутнім відомим філологом М. Державіним (академік АПН СРСР), мовознавцем О. Музиченком (професор, автор першого букваря УСРР), педагогом-новатором П. Заболотським, він увібрав у себе найкращі традиції Ніжинської вищої школи. На третьому курсі, коли відбувався розподіл студентів за спеціалізаціями, М. Панебратцев обрав «історичне відділення», чим здивував усіх своїх однокурсників, які знали його як перспективного мовника. Навчаючись в Історико-філологічному інституті в Ніжині, він поринув у вир революційних подій, назавжди пов'язавши своє життя з Україною. Робота в освітніх установах Полтавської та Чернігівської губерній, земствах кількох повітових містечок та активна просвітительська робота зробили його знаним серед тієї частини суспільства, що вимагала кардинальних перетворень. Водночас революційні події 1917–1921 рр. змусили суттєво переглянути свої життєві позиції, що призвело до його відходу від активної викладацької діяльності. В публікації наголошується, що значною частиною своїх наукових успіхів М. Панебратцев зобов'язаний Ніжину та тому навчальному закладу, де здобув вищу освіту.

Ключові слова: Михайло Панебратцев, Історико-філологічний інститут князя Безбородька, Ніжинська вища школа, освітній заклад, історія повсякдення, студентство, земства, освіта, наука, філологія.

PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF THE GRADUATE OF THE HISTORICAL AND PHILOLOGICAL INSTITUTE IN NIZHIN – LINGUIST MYKHAILO PANEBRATSEV

This article is devoted to the early years of the life of the well-known public figure, revolutionary, educator, and linguist Mykhailo Panebratsev. As a result of research based on a wide range of archival documents preserved in the Department for the Preservation of Documents of the State Archives of the Chernihiv Region in Nizhyn, as well as the memories of former students, the authors were able to determine that the future scholar was born on 28 September 1872 in the village of Semenivka, Hlukhiv County, Chernihiv Province, into the large family of land surveyor Mykhailo Andriyovych Panebratsev and his wife Hanna Ivanivna (née Nazareva, daughter of a priest). In 1875, his father, who served in Chernihiv, was transferred to Vologda. His entire family was forced to move with him. Thus, Vologda became Mykhailo's second homeland. The authors emphasise that the Vologda Spiritual School and the Vologda Seminary, where the future scientist received his primary and secondary education, played an important role in shaping the character and worldview of the young man. It

was there that Mikhail Mikhailovich encountered injustice and prejudice from the administration and his peers. During this period of study, Mykhailo Panebratsev began to think about the need for revolutionary change. Discharged from military service due to childhood disability, he was enrolled as a student at the Historical and Philological Institute in Nizhyn. Studying in the same year as the future renowned philologist M. Derzhavin (academician of the Academy of Pedagogical Sciences of the USSR), linguist O. Muzychenko (professor, author of the first primer of the Ukrainian SSR), and innovative educator P. Zabolotsky, he absorbed the best traditions of Nizhyn higher education. In his third year, when students were assigned to specialisations, M. Panehratsev chose the 'history department,' surprising all his classmates, who knew him as a promising linguist. While studying at the Historical and Philological Institute in Nizhyn, he became involved in revolutionary events, forever linking his life with Ukraine. His work in educational institutions in the Poltava and Chernihiv provinces, in the zemstvos of several county towns, and his active educational work made him well known among that part of society that demanded radical change. At the same time, the revolutionary events of 1917–1921 forced him to significantly revise his life positions, which led to his departure from active teaching. The publication emphasises that M. Panehratsev owes a significant part of his scientific achievements to Nizhyn and the educational institution where he received his higher education.

Keywords: *Mykhailo Panebratsev, Prince Bezborodko Historical and Philological Institute, Nizhyn Higher School, educational institution, everyday history, student life, zemstvo, education, science, philology.*

Постановка проблеми. Останнім часом у вітчизняній історичній науці поживавився інтерес науковців до біографічних досліджень. Все більше уваги приділяється пошуку та «поверненню забутих імен». Значно зросла кількість дисертаційних робіт, написаних на основі матеріалів щоденників, мемуарів, епістолярної спадщини та інших джерел особистого характеру. Біографічні матеріали активно використовуються для досліджень у галузі психології, літературознавства, лінгвістики, історії, філософії тощо. З'являються різноманітні регіональні центри досліджень, які започатковують наукові проєкти з вивчення І дослідження біографістики.

У Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя у 2024 р., за ініціативи світлої пам'яті професора Григорія Самойленка, був започаткований проєкт «Ніжинська вища школа 1805–2025 рр. Викладачі та

вихованці. Повернення забутих імен». Даний проєкт має на меті повернення із забуття імен діячів, які склали славу першого на Лівобережній Україні закладу вищої освіти. Проєкт започаткований до 220-ї річниці відкриття у Ніжині Гімназії Вищих наук, яка у різних організаційних формах (фізико-математичний, юридичний ліцей, Історико-філологічний інститут, інститут Народної освіти, педагогічний інститут та університет) продовжує своє існування і донині.

У списках студентів Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині (далі – ІФН) кінця XIX ст. нам зустрілось прізвище Панебратцева. Михайло Михайлович Панебратцев (1872 – після 1925 рр.) – відомий педагог, мовознавець, організатор перших нелегальних студентських революційних гуртків у Ніжині, громадський діяч, активіст земського руху в Україні. Але у довідниках та біографічних виданнях, присвячених життю та діяльності вченого, період його дитячих та юнацьких років, час, коли відбувалося становлення та формування світогляду його як особистості, згадується досить побіжно. Це дослідження є спробою виправити ситуацію, що склалася, та доповнити біографію вченого на основі джерел, виявлених в архівних установах.

Аналіз останніх наукових публікацій. На сьогодні немає комплексного дослідження, яке б було присвячене життю та діяльності М. Панебратцева. Окремі згадки можна знайти у роботі Г. Самойленка та О. Самойленка «Ніжинська вища школа у спогадах студентів та викладачів (1820–1919)» [4]. У мемуарах та спогадах вихованців ІФН є згадки про період життя та навчання М. Панебратцева у Ніжині. З інформаційно-довідникових видань, що друкувалися до ювілейних дат Інституту, також можна виявити факти про осіб, які навчались та закінчили інститут [3]. У фондах Державного архіву Чернігівської області ми виявили особову справу М. Панебратцева, у якій представлені не лише документи офіційного діловодства, а й его-документи [5].

Саме тому **метою нашого дослідження** є, на основі архівних документів та спогадів, реконструювати ранній період життя М. Панебратцева, висвітлити ключові етапи його навчання у стінах Ніжинської вищої школи та визначити вплив цього середовища на формування його світогляду.

Виклад основного матеріалу. Михайло Михайлович Панебратцев (в усіх інститутських документах його прізвище писалось через літеру «е») народився 28 вересня 1872 р. у селі Семенівці Глухівського повіту Чернігівської губернії в багатодітній родині землеміра Михайла Андрійовича Панебратцева та його дружини Ганни Іванівни (у дівоцтві – Назаревої). У родині, крім Михайла, була донька Євгенія (1865 р. н.) та син Володимир (1869 р. н.). Батько, Михайло Андрійович, походив з державних селян, а мати була донькою священника. Батько отримав гарну домашню освіту, що дозволило йому вступити на службу у Корпус земельних межувальників, де він вислужив чин колезького реєстратора (саме тому в більшості документів Михайло Михайлович значився як «син чиновника»). Однак фінансові статки родини були незначними. Батько отримував усього 200 крб. на рік та ще додатково 10 крб. на канцелярію та 70 крб. т. з. «роз'їздних» [5, арк. 15–16 зв.]. Інформацію про дитячі та ранні юнацькі роки М. Панебратцева ми знайшли у власноруч написаній ним «*curriculum vitae*» (лат. – «автобіографія»). Він написав її під час вступу до Ніжинського історико-філологічного інституту у 1896 р. Автобіографії – унікальні еґо-документи, які, на жаль, мало використовуються дослідниками, але водночас можуть служити цінними джерелами з дослідження соціальної історії. Автобіографії представляють собою опис власного життя від першої особи, висвітлюючи її погляди та отриманий життєвий досвід. Вони дозволяють вивчати не лише факти, а й суб'єктивне сприйняття подій, самооцінку та «життєвий вибір людини». Абітурієнти подавали автобіографії, які входили до «пакету документів», необхідного для вступу до інституту. Автобіографії в особових

справах студентів з'являються тільки з останнього десятиліття XIX ст. і то не у всіх вступників.

Проаналізувавши документи всіх вступників ІФІН кінця XIX – початку XX ст., дійшли висновку, що автобіографії містяться тільки у справах тих слухачів, що попередньо вчилися у духовних семінаріях. У Російській імперії автобіографії як обов'язкові документи діловодства були введені для екстернів (випускників) під час складання іспитів на атестат зрілості, що видавалися тільки гімназістам (випускники духовних семінарій отримували свідоцтва). Для допущення до випускових іспитів випускник-гімназист подавав адміністрації навчального закладу комплект документів, серед яких обов'язково повинен бути «власноруч написаний російською мовою життєпис». «Правила для іспитів учнів гімназій та прогімназій Міністерства Народної Освіти» від 12 березня 1891 р. передбачали обов'язкове повідомлення «...у життєписі...точних відомостей, в якому університеті і на якому його факультеті, або на яку вищу спеціальну, або на яку сферу практичної діяльності вони мають... безпосередньо вступити». Мабуть тому, що семінаристи такої інформації перед випусковими іспитами адміністрації семінарій не надавали, тільки їх під час вступу зобов'язували писати автобіографії. Слід також зазначити одну особливість, характерну для цих видів джерел. Автобіографії писалися вступниками тільки впродовж першого десятиліття від їх «необов'язкового введення» у діловодство інституту. На початок 1900-х рр. автобіографії як обов'язкові документи поступово зникають з особових справ.

В автобіографії М. Панебратцев зазначає, що «... у 1875 році батько мій, який служив у Чернігові, був відкомандирований до Вологди, переїхав туди зі всією своєю родиною. Відтак Вологда стала моєю другою Батьківщиною, і тільки там я почав себе пам'ятати» [5, арк. 2]. Далі він згадує: «Згідно з моїми спогадами дитинства, я був невеселою дитиною, більше любив самотність, мало

грав та пустував. Причиною тому моє слабке здоров'я. Я був великим мрійником. Часто просиджував де-небудь у затишному місці, будуючи «повітряні замки» та захоплюючись картинами, які будувала моя дитяча уява. Їжею для них слугували казки, які я чув, а потім читав у книгах. Читати я почав дуже рано (у сім років я читав доволі жваво). Моя мати говорить, що я навчився читати без сторонньої допомоги. Я полюбив читати, і читав, як говорять, без зупинки, все що потрапляло мені в руки, забуваючи іноді про ігри та їжу. Батьки мої, знаючи про мою любов до знань, однак, не могли віддати мене до школи раніше одинадцяти років. Причинами цього було, по-перше, моє слабке здоров'я, а по-друге, нестача у родині матеріальних коштів. Тільки у цьому віці я зміг вступити до першого класу місцевого духовного училища (1884 р.)» [5, арк. 2 зв.–3].

Наприкінці XIX ст. духовні училища відносилися до початкової освітньої ланки. Переважно у ці заклади вступали діти представників духовенства, але не було забороненим і навчання дітей з інших соціальних верств. Учні таких училищ знаходилися на частковому державному утриманні та проживали у спеціальних училищних гуртожитках («бурсах»). Період навчання у вологодському духовному училищі М. Панебратцев так згадував у свій автобіографії: «Чотири роки, проведені мною у цьому навчальному закладі, пронеслися дуже швидко, майже непомітно та одноманітно, залишивши мало споминів» [5, арк. 3].

Водночас він наводить один епізод зі свого навчання, який йому особливо запам'ятався: «У духовному училищі завдяки своїм прекрасним успіхам я користувався загальною любов'ю керівництва та більшості учнів. З-поміж останніх було у мене кілька заздрісних та недобррозичливих осіб. Причиною цього слугувало те, що я походив не з духовного стану, а успіхи у науках мої були кращими, ніж у дітей духовенства... » [5, арк. 3]. (Мабуть, таке упереджене ставлення до дітей, вихідців не з духовного стану, було поширеним явищем у

тогочасних семінаріях. Адже про це згадував студент старшого курсу ІФІН Микола Смирнов, син бідного селянина, що закінчував Костромську семінарію) [6, арк. 5 зв.–6]. Під час переходу з другого класу у третій мені дорікнув походженням один з товаришів. Я йому нічого не відповів, а прийшовши на квартиру, не обідавши, пішов у сад та задумався. Мої думи несподівано для мене якимось чином перетворились у віршовану форму, не дивлячись на те, що я у той час ще не мав жодного поняття про віршування. Ось вони:

«Когда тебя все презирают
И грудь твою давит тоской,
Спеши ты скорее в объятия
Кормилицы общей природы:
И солнце тебя обогреет,
И звезды тебя приласкают,
И месяц тебя приголубит,
И в поле постель тебе будет,
Покров – голубой свод небесный,
И песню споет тебе ветер,

А лес тихо сказку расскажет...» (вірші друкуються мовою оригіналу – *авт.*).

Ще раз наголошу на тому, що навчався я зовсім непогано, відтак у семінарію перейшов другим учнем і без вступних іспитів...» [5, арк. 3–3 зв.].

У 1888 р. М. Панебратцев перейшов у Вологодську семінарію, «навчання у якій справило на мене глибоке враження і залишило сильний відбиток у моїй пам'яті... Учителі ставилися до мене з добротою і дуже м'яко, тим більш це дивує, що у той час ще панувало у цьому навчальному закладі (при старому ректорі) грубе поводження наставників зі своїми вихованцями. Особливо

симпатичними мені були три особи: вчитель словесності, який спромігся пробудити в мені любов до свого предмету, наставник богослов'я та Батько-Ректор (протоієрей І. Лебедев), яких ми називали своїми дорогими батьками» [5, арк. 3 зв.]. Перші роки навчання у семінарії М. Панебратцев оцінював як найбільш продуктивні «для розширення наукового кругозору». Разом з тим він писав: «Перші чотири роки мого навчання у семінарії були найбільш щасливими роками мого життя. Мені здавалося, що всі навколо були щасливими і спокійними. Життя мені посміхалось, у майбутньому я бачив тільки щастя та радість» [5, арк. 3 зв.]. Цей період життя М. Панебратцева яскраво описаний у повісті письменника Іларія Шадріна (1872–1934) «Бурса». Автор однокурсника Панебратцева по семінарії вивів його під ім'ям Михайла Пантюхіна. Пантюхін представлений як один з головних героїв книги, що займається виданням семінарського журналу «Досліди». У щоденникових записах Шадріна М. Панебратцев згаданий як один з активних авторів, який писав статті для журналу [5, с. 217]. У 1892 р. родина Панебратцевих пережила страшну трагедію, яка суттєво вплинула на Михайла і кардинально змінила його життя: «Страшне горе чатувало за мною... Батько мій вийшов у відставку і займав місце управляючого в одного багатого поміщика. Тут у постійних роз'їздах він захворів, і йому більше не судилося одужати. Смерть батька та хвороба матері змусили мене інакше поглянути на своє життя. До священства я не відчував покликання» [5, арк. 5]. У 1894 р. М. Панебратцев закінчив семінарію та разом з атестатом, у якому були майже відмінні оцінки, отримав характеристику: «...М. Панебратцев завжди та в усіх випадках поводив себе бездоганно. З похвальною старанністю займався всіма дисциплінами, у виконанні учнівських обов'язків виявляв акуратність та цілковиту сумлінність, має гарні здібності, юнак цілком вихований, бездоганно моральний, чесний і шляхетний за своїми прагненнями, переважає схильність до заняття філологією, добре володіє даром

слова. Іноді був дратівливим, якщо дозволяв при цьому деяку різкість, то потім намагався виправити невігідне для нього враження, любив брати участь у театральних виставах...» [5, арк. 7].

На жаль, одразу продовжити навчання після закінчення семінарії та отримати вищу освіту він не зміг. За його словами: «Я бажав продовжувати свою освіту, але хвора мати та нестача коштів не дозволили мені цього... я почав шукати роботу. Але крім приватних уроків нічого знати не міг, оскільки місцевий архієрей, керуючись приписами Св. Синоду, відмовляв у місцях синам статських батьків, у світських установах робітників і без мене було забагато. Цілі дня я проводив на уроках. Уроки тут оплачувались погано і доводилось мати їх кілька на день, щоб заробляти на життя та лікування матері... Мені доводилося переживати дні у жорстоких злиднях, не знаючи що буде завтра...» [5, арк. 6]. Тільки через рік йому вдалося отримати місце псаломщика у невеличкій Царе-Костянтинівській церкві. «Місце псаломщика дало можливість вийти із злиднів, мати моя трохи оговталась і я зміг відкладати гроші на навчання» [5, арк. 6]. На місці служби М. Панебратцев характеризувався «відмінно-гарною поведінкою та щоденною тверезістю». У 1894 р. був призваний на військову службу, але військовою комісією був визнаний: «зовсім непридатним до військової служби та служби в ополченні, а тому звільнений від служби назавжди» (Михайло був інвалідом з дитинства та не мав лівого ока) [5, арк. 8].

Зібравши всі необхідні документи, М. Панебратцев у 1896 р. подав заяву і після успішного складання вступних іспитів був зарахований до складу студентів ІФІН. Набраний у 1896 р. студентський курс був одним із найбільших за кількістю студентів за всю історію існування інституту (28 осіб). Однокурсниками М. Панебратцева були: відомий філолог М. Державін (майбутній академік АПН СРСР), мовознавець О. Музиченко (професор, автор першого букваря УСРР), педагог-новатор П. Заболотський. Як згадував сам

М. Панебратцев, навчатися в інституті для нього було не складно. Підтвердженням цьому є його атестат, у якому з оцінок тільки «відмінні» та «дуже добрі». На третьому курсі, коли відбувався розподіл студентів за спеціалізаціями, М. Панебратцев обрав «історичне відділення», чим здивував усіх своїх однокурсників, які знали його як сильного мовника. На останньому курсі він дійсно написав «кандидатський» твір з російської історії, який був визнаний задовільним. Це була єдина трійка в його атестаті [5, арк. 20].

Навчаючись у Ніжині, М. Панебратцев з головою поринув у діяльність, яка, за його словами, «забирала величезну купу вільного часу...» [5, арк. 20] та полягала в організації й участі в молодіжних гуртках самоосвіти.

Масова поява таких гуртків стала реакцією молоді на придушення владою студентських виступів 1899 р. у Санкт-Петербурзькому та Московському університетах. Оскільки легальна діяльність студентських об'єднань була заборонена, гуртки часто виникали нелегально або напівлегально. Сам М. Панебратцев усього кількома словами згадував про це (з огляду на певні причини), натомість учасники гуртків залишили більш детальні спомини. Колишній учень Ніжинської гімназії та студент ІФІН у 1901–1905 рр., у майбутньому відомий педагог, літературознавець та фольклорист В. Данилов згадував: «У гімназії я здружився з товаришем по класу, Петром Петровичем Лапою... Лапа запропонував мені зустрітися разом з ним зі «студентом», як він його називав. Я був у захваті... Лапа познайомився зі студентом Історико-філологічного інституту Михайлом Михайловичем Панібратцевим [так в тексті – написання прізвища Панебратцева у В. Данилова через «і»]. Панібратцев закінчив вологодську семінарію, а Вологда та Вологодська губернія були у ті часи місцем недалекого заслання. Панібратцев розповідав про себе, що він виріс серед політичних засланців, виховувався на їхніх розмовах та суперечках, що справило рішучий вплив на його політичні погляди. Він часто висловлював

думку, що непогано б було організувати гуртки, у яких молодь збиралась для самоосвіти» [4, с. 246–247]. У Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. гуртковий рух самоосвіти був поширеним явищем у студентському середовищі. «Гуртковий прорив» 1890–1900 рр. мав два основні напрями: професійно-технічний (гуртки, пов'язані з наукою та технікою) та суспільно-політичний (гуртки, на яких обговорювались політичні ідеї, у тому числі революційні). Сам М. Панебратцев тяжів до другого напрямку. Далі у споминах Данилов продовжував: «Зараз не можу згадати, бо пройшло шістдесят з лишком років, усіх перипетій справи. Восени 1898 р. на квартирі у студента Рєзніченка проходили установчі збори об'єднання, що називало себе «Центральний гурток самоосвіти». На ньому були присутні всього десять осіб, четверо з яких були гімназистами. На зібранні намітили, кого ще можна включити до складу об'єднання... На першому зібранні був вироблений статут Центрального гуртка, який переписали мініатюрним почерком на шматку паперу, для того, щоб його легше було проковтнути на випадок обшуку. Зібрання закінчилось о десятій годині вечора. Вирішили розходитися не всі разом, а парами і йти не вулицею, а городами. Ноги чіплялися за стебла рослин, в'язли у багнюці. Як сказав один з учасників зібрання: «Ми йдемо на абсолюта» тобто царя. Але коли із темряви з'явилась чоловіча фігура, настрій упав... Члени Центрального гуртка повинні були організувати інші гуртки самоосвіти і повинні доповідати, що у них робиться. Панібратцев, Красін і я були направлені у гурток судового пристава Станкевича. Ніжинський Станкевич, мабуть, чув про відомий гурток М. Станкевича (організатор літературно-філософського гуртка (1833 р.), до якого входили М. Бакунін, В. Берлінський, В. Боткін, К. Аксаков, та хотів, говорячи мовою літопису, «перейняти славу» останнього, а його дружина зображувала собою світську даму. Вони приймали у себе студентів Інституту, а Панібратцев запропонував їм влаштувати у себе спільні читання...

Панібратцев запропонував читати Горького і на Центральному гуртку якимось виступав із доповіддю про нього. Я був там тільки один раз, серед людей, старших за віком, я відчував себе зовсім скуто, а Панібратцев був буквально Рудіним або Гамлетом Щігровського повіту (герої однойменного роману та оповідання І. Тургенєва – *авт.*). Стоячи серед зали, у позі переможця, він оглядав усіх присутніх своїм одним оком, адже на іншому у нього було більмо, та промовляв: «Ви, звичайно, пам'ятаєте, що Костянтин Аксаков казав про Росію?» Слухачі, звичайно, не тільки не пам'ятали цього, але і не знали про це. Ми збирались також на іншій квартирі, де читали більше нелегальні видання, такі як «Три політичні системи» Берві-Флеровського, але й часто українські твори. Тут я вперше спробував свої сили у виразному читанні байок Леоніда Глібова. Панібратцев організовував спільні зібрання студентів, гімназистів та гімназисток (у цьому, мабуть, була його найбільша помилка). Визнаю чесно, що останні мене більше цікавили ніж гурткові зібрання. Тому я швидко відійшов від гуртка... Зрештою, це закінчилось неприємно для нас, коли після доносу однієї особи, знаної та поважної у місті, керівництво гімназії та інституту дізналось про наші зустрічі, але справа завершилась без суттєвих наслідків для її учасників» [4, с. 248–249].

Підтвердженням того, що про гурткову роботу М. Панебратцева місцева влада так і не дізналась, є «Свідоцтво», видане йому з місцевого поліцейського управління, де зазначається: «...Михайло Панебратцев, як виявилось із зібраних свідчень, поведінки гарної і ні в чому поганому у політичному відношенні помічений не був» [5, арк. 21]. Отримавши таке «Свідоцтво», М. Панебратцев одразу подав заяву у правління інституту на отримання дозволу на одруження. 19 липня 1900 р. дозвіл на одруження з «дочкою чиновника Варварою Митрофанівною Левчановською» був отриманий. Дружиною М. Панебратцева стала рідна сестра лікаря М. Левчановського, який товаришував з

О. Богомольцем, з яким разом вчився у чоловічій гімназії при ІФІН. Поспіх з одруженням був обумовлений тим, що М. Панебратцеву необхідно було виїжджати на нове місце роботи – він був призначений учителем російської мови в Омську жіночу гімназію почесних громадян Попових, а дружина вже була вагітною.

Але на новому місці служби Михайла Михайловича молода родина довго не затрималась. В Омську у подружжя Панебратцевих народився син Юрій. Юрій Михайлович Панебратцев (1901–1937), у майбутньому стане відомим філософом, теоретиком анархізму, лідером партії есерів-максималістів на Україні та буде перебувати в активному листуванні з філософом М. О. Бердяєвим. У кінці серпня 1937 р. його розстріляють за вирком «трійки» Омського УНКВС [9, с. 123].

Відомо, що на початку 1900-х рр. М. Панебратцев працював у Полтавській класичній гімназії учителем російської мови. Але у довідковому виданні по Полтавській губернії за 1906 р. його прізвище вказане без чину та нагород [7, с. 52]. У цей час М. Панебратцев активно листувався з письменником В. Короленком. Останній у кількох листах згадував про М. Панебратцева. Так, у листі до відомого драматурга та перекладача, директора чоловічої Царськосільської гімназії І. Аненського від 10 травня 1907 р. Короленко писав: «Михайло Михайлович Панебратцев – той самий полтавський учитель, про якого я вам вже розповідав. Основа його пригод: Київський округ хотів перевести його до Умані. Він уперся. Тоді округ, розлютившись, не затвердив його вчителем навіть у приватній гімназії. Отже – для Умані годиться, для приватного навчального закладу не годиться! Буду глибоко вдячний, якщо Ви приділите йому увагу і дасте необхідні в лабіринті відомства поради» [1, с. 409]. На жаль, нам не відомо, чим закінчилась ця історія, але вже у 1909 р., працюючи вчителем у містечку Мрин Ніжинського повіту, М. Панебратцев за власні кошти видає

підручник «Методическая грамматика русского языка для средних учебных заведений и самообразования», який отримав ряд схвальних відгуків, надрукованих у «Журналі Міністерства народної освіти». У 1914 р. поневіряння родини Панебратцевих на певний час завершилися, того року Михайло Михайлович отримав місце вчителя у жіночій гімназії в містечку Ромнах Полтавської губернії [2, с. 36]. Він намагався поєднувати педагогічну практику з активною громадською роботою у земських установах містечка. Активної діяльності у революційних подіях 1917–1921 рр. М. Панебратцев вже не приймав, продовжуючи працювати в освітніх установах.

Висновки. Підсумовуючи, слід зауважити, що до сьогодні життя й наукова діяльність Михайла Михайловича Панебратцева залишалась маловідомою не лише для широкого загалу, а й навіть для вузького кола дослідників. Разом з тим, свого часу він був доволі відомим педагогом-методистом, громадським діячем та революціонером. Формування його світогляду розпочалося під час навчання у вологодських духовно-освітніх закладах, де юнак зіткнувся з несправедливістю та упередженим ставленням до себе з боку адміністрації і товаришів. Саме у період навчання М. Панебратцев почав задумуватися про необхідність революційних змін. Його повернення в Україну, навчання в ІФІН та початок роботи на освітянській ниві ще більше переконали його у необхідності трансформацій. Робота у земствах та активна громадська позиція зробили його знайомим серед тієї частини суспільства, що вимагала кардинальних перетворень. Разом з тим, революційні події 1917–1921 рр. змусили його суттєво переглянути свої життєві позиції, що призвело до відходу від активної викладацької діяльності. Ми впевнені, що значною частиною своїх наукових успіхів М. Панебратцев зобов'язаний Ніжину й тому навчальному закладу, де здобув вищу освіту. Проте багато аспектів його життя та багатогранної діяльності все ще залишаються малодослідженими і потребують подальшого вивчення.

Список використаних джерел та літератури

1. Анненский И. Ф. Письма: в 2 т. / сост. и коммент. А. И. Червякова. Санкт-Петербург: Изд-во им. Н. И. Новикова, 2007. Т. 1: 1879–1905. 449 с.
2. Бачалдин И. С. Второй товарищеский съезд бывших воспитанников Вологодской духовной семинарии 1894 г. выпуска. Вологда: Тип. Губернского правления, 1915. 38 с.
3. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине 1875–1900. Преподаватели и воспитанники. Нежин. 1900. 120 с.
4. Ніжинська вища школа у спогадах студентів і викладачів: мемуари: у 2-хт. / Уклад.: Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2015. Т. 1: 1820–1919. 507 с.
5. О студенте Института Михаиле Панебратцеве. *Відділ забезпечення збереження документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині* (далі – ВДАЧОН). Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 763.
6. О студенте Института Николае Смирнове. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 624.
7. Справочная книжка по Полтавской губернии на 1906 год. Полтава. Типолитография Губернского Правления, аренд. Д. Н. Подземским. 1906. 108 с.
8. Шадрин И. Г. Бурса: Повесть из современной жизни духовных семинарий и духовенства. Пг.: Тип. Л. Я. Гинзбурга, 1917. 368 с.
9. Щедрина Т. «Ваше письмо ...будто солнечный луч». Письма Юрия Панебратцева Николаю Бердяеву. *Вопросы философии*. 2014. № 11. С. 110–125.

References

1. Annenskiy, I. F. (2007). Pisma: v 2 t. [Letters: in 2 vols.]. (A. I. Chervyakov, Comp.). St. Petersburg: Izd-vo im. N. I. Novikova. Vol. 1: 1879–1905 [In Russian].
2. Bachaldin, I. S. (1915). Vtoroy tovarishcheskiy syezd byvshikh vospitannikov Vologodskoy dukhovnoy seminarii 1894 g. vypuska [Second friendly congress of former graduates of the Vologda Theological Seminary of the class of 1894]. Vologda: Tip. Gubernskogo pravleniya [In Russian].
3. (1900). Istoriko-filologicheskiy institut knyazyaya Bezborodko v Nezhine 1875–1900. Prepodavateli i vospitanniki [Historical and Philological Institute of Prince Bezborodko in Nizhyn 1875–1900. Teachers and students]. Nezhin [In Russian].
4. Samoylenko, H. V., & Samoylenko, O. H. (2015). Nizhynska vyshcha shkola u spohadakh studentiv i vykladachiv: memuary: u 2-kh t. [Nizhyn higher school in the memories of students and teachers: memoirs: in 2 vols.]. Nizhyn: NDU im. M. Hoholia. Vol. 1: 1820–1919 [In Ukrainian].
5. О студенте Института Михаиле Панебратцеве [About the student of the Institute Mikhail Panebrattsev]. *Viddil zabezpechennia zberezhennia dokumentiv Derzhavnoho arkhivu Chernihivskoi oblasti v m. Nizhyni* [Department of Ensuring the

Safety of Documents of the State Archive of Chernihiv Region in Nizhyn]. Fund 1105, Inventory 1, Unit 763 [In Russian/Ukrainian].

6. О студенте Института Николае Смирнове [About the student of the Institute Nikolai Smirnov]. Viddil zabezpechennia zberezhennia dokumentiv Derzhavnoho arkhivu Chernihivskoi oblasti v m. Nizhyni [Department of Ensuring the Safety of Documents of the State Archive of Chernihiv Region in Nizhyn]. Fund 1105, Inventory 1, Unit 624 [In Russian].

7. (1906). Spravochnaya knizhka po Poltavskoy gubernii na 1906 god [Reference book for the Poltava province for 1906]. Poltava: Tipolitografiya Gubernskogo Pravleniya [In Russian].

8. Shadrin, I. G. (1917). Bursa: Povest iz sovremennoy zhizni dukhovnykh seminariy i dukhovenstva [Bursa: A story from the modern life of theological seminaries and the clergy]. Petrograd: Tip. L. Ya. Ginzburga [In Russian].

9. Shchedrina, T. (2014). «Vashe pismo ...budto solnechnyy luch». Pisma Yuriya Panebrattseva Nikolayu Berdyaevu [«Your letter ...is like a ray of sunshine». Letters from Yuri Panebrattsev to Nikolai Berdyaev]. *Voprosy filosofii*, (11), 110–125 [In Russian].

Стаття надійшла до редакції: 19.02.2026 р.

Стаття прийнята до друку: 26.02.2026 р.

Стаття оприлюднена: 20.03.2026 р.